

Een kwarteeuw burgerverzet in de beide Nederlanden (1698-1719) Voorspel van de 'democratische revoluties'

A.H. WERTHEIM-GIJSE WEENINK

INLEIDING

Het begin van de achttiende eeuw behoort tot de misdeelde terreinen van onze vaderlandse geschiedenis. Langzamerhand begint het beeld van de Gelderse Plooierijen wat duidelijker te worden¹; en ook enkele parallelle ontwikkelingen in de aangrenzende provincies Utrecht en Overijssel zijn nu min of meer in kaart gebracht. Voor Zeeland biedt het recente proefschrift van Van der Bijl een schat aan gegevens². Maar tot nu toe heeft, voor zover mij bekend, niemand nagegaan of er ook enig verband zou kunnen bestaan tussen de woelingen uit die jaren in

1. In mijn Nijmeegse dissertatie, *Democratische bewegingen in Gelderland 1672-1795* (Amsterdam, 1973) (ook als hoofdstuk V, 'Gelderland van 1672-1795', opgenomen in *Geschiedenis van Gelderland (1492-1795)* (Zutphen, 1975) Boek II) heb ik getracht voor het eerst een op uitgebreide archiefstudie gebaseerd algemeen overzicht te geven van de Gelderse Plooierijen. De daaraan voorafgaande publicaties over de Plooierijen hadden gewoonlijk een overwegend plaatselijk karakter; het meest volledig was nog het knappe, en van veel begrip voor het karakter van de Plooierijen getuigende uitvoerige opstel van S.P. Haak, 'De Plooierijen, in het bijzonder in het kwartier van Veluwe', *Bijdragen en mededelingen Gelre*, XI (1908) 88 vlg.; maar de paar pagina's, die hij wijdde aan het Zutphens kwartier, bleken niet alleen zeer onvolledig, maar gaven ook een geheel onjuist beeld van de gebeurtenissen in de Graafschap. Door bestudering van de intussen voor de dag gekomen uiterst gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen in Zutphen en omstreken in deel 7 van de collectie-Schomaker, heb ik het beeld over de Plooierijen in het Zutphens kwartier nog aanzienlijk kunnen aanvullen in mijn monografie *Twee woelige jaren in Zutphen. De Plooierijen van 1703-1705* (Zutphen, 1977). Verder kan ik verwijzen naar mijn opstel 'Early 18th Century Uprisings in the Low Countries: Prelude to the Democratie Revolution', *History Workshop*, XV (Spring, 1983) 95 vlg.; tezamen met W.F. Wertheim publiceerde ik verder 'Nieuw licht op de Geweldige Opschudding te Nijmegen', *Bijdragen en mededelingen Gelre*, LXXIII (1982) 60 vlg. Mijn totaalbeeld van de Plooierijen werd, op basis van plaatselijk archiefonderzoek, in hoofdzaak bevestigd door J.C. Vrieling, 'Harderwijk in de Gelderse Plooierijen', *Herderewich Kroniek*, VIII (1981).

2. Voor de provincies Utrecht, Overijssel en Zeeland zie: J. Hovy, 'De regeringsverandering te Amersfoort in 1703. Een bijdrage tot de geschiedenis der 'Plooierijen' in de provincie Utrecht', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XV (1960) 177 vlg.; W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Burgers in verzet tegen regentenheerschappij. Onrust in Sticht en Oversticht 1703-1706* (Amsterdam, 1976); M. van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Utrecht, 1981).

de Noordelijke Nederlanden, en de ongeveer gelijktijdige verzetsbewegingen onder de burgerij van Brussel en andere steden in de Zuidelijke Nederlanden. In een stelling bij mijn Nijmeegse dissertatie uit 1973 wees ik al op de mogelijkheid om een zinvolle parallel te trekken tussen de verzetsbeweging geleid door Frans Anneessens, en de vrijwel gelijktijdige Gelderse Plooiërijen. Toen dan ook in 1979, ter gelegenheid van het duizendjarig bestaan van de stad Brussel, de BRT besloot aan de figuur Anneessens aandacht te besteden, kreeg ik de gelegenheid deze parallel nader uit te werken³.

In zijn bekende werk *The Age of the Democratie Revolution*⁴ heeft de Amerikaanse historicus R.R. Palmer duidelijk aangetoond, dat de opstandige bewegingen in de tweede helft van de achttiende eeuw in heel Europa - hij bespreekt met name Engeland, Ierland, Nederland, België, Zwitserland, Italië, Duitsland, Hongarije en Polen - spontaan en ongeveer tegelijkertijd zijn opgekomen, en niet alleen een echo vormden van de Franse revolutie, in die periode het enige voorbeeld van een geslaagde Europese revolutie. Zou het mogelijk zijn dit verschijnsel van het gelijktijdig spontaan opkomen van nieuwe staatkundige bewegingen en ideeën door te trekken naar het begin van de achttiende eeuw? Zou het toeval zijn, dat vrijwel gelijktijdig met de felle burgeropstanden in onze Republiek der Verenigde Nederlanden ook de stedelijke burgerijen van Brabant en Vlaanderen in beweging kwamen? Een direct contact heb ik bij al mijn archivalische nasporingen in Brussel en Antwerpen niet kunnen vinden. Maar de overeenkomst met de gang van zaken zoals die uit de Gelderse, Utrechtse, Overijsselse en Zeeuwse provinciale en vooral stedelijke archieven naar voren komt, is treffend.

DE PLOOIËRIJEN IN DE VERENIGDE REPUBLIEK

In de Noordelijke Nederlanden was de dood van de koning-stadhouder in 1702 de directe aanleiding tot de Plooiërijen. In alle provincies waar Willem III in het rampjaar 1672 of kort daarna was opgetreden, gingen de Provinciale Staten na zijn dood er stilzwijgend van uit, dat het stadhouderschap met zou worden gecontinueerd. Willems uitdrukkelijke wens om door zijn neef Johan Willem Friso te worden opgevolgd werd hiermee genegeerd. Maar daar bleef het niet bij.

3. De stelling luidde: 'De voorstelling door Henri Pirenne van de strijd van Frans Anneessens tegen de aantasting van de stedelijke autonomie in de Zuidelijke Nederlanden als een zuiver reactionair verzet, miskent de progressief democratische trekken in de door Anneessens gevoerde strijd voor inspraak van de gilden. Men kan een zinvolle parallel trekken met de vrijwel gelijktijdige Gelderse Plooiërijen (H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, V (Brussel, 1926) 189). De radio-uitzending, in de vorm van een vraaggesprek met prof. dr. J. Baerten van de Vrije Universiteit te Brussel, in een serie 'Kopstukken uit de Brusselse geschiedenis', vond plaats op 11 december 1979.

4. R.R. Palmer, *The Age of the Democratie Revolution*, I, *The Challenge* (Princeton, 1959) 4-5.

Onder stedelijke burgers, in het bijzonder in de drie 'oostelijke' provincies (Utrecht, Gelderland en Overijssel) leefden ernstige klachten, die door de afschaffing van het stadhouderschap alléén niet konden worden opgeheven: Nadat de Fransen en Munstersen in 1673/1674 uit de drie provincies waren verjaagd, had Willem III zich bij regeringsreglementen van 1674 en 1675 vrijwel soevereine rechten laten toekennen, met als voorwendsel dat de provincies zich niet naar behoren hadden verdedigd tegen de vijandelijke inval - terwijl hij zelf deze provincies aan hun lot had overgelaten door zich schielijk met zijn troepen achter de waterlinie terug te trekken. Van de aloude voorrechten van de steden in die drie gewesten had hij daarbij weinig heel gelaten. Daarmee werd in feite een traditie voortgezet, die begonnen was met de Habsburgers, en in de provincies Holland, Zeeland en Utrecht eveneens onder de Oranjes bleef doorwerken - ook de stadhouders voelden weinig voor invloed van de burgerij, via haar gilden en schuttenrijen, op het stadsbestuur. Zo was in de provincie Holland al door de resolutie van de Staten van 23 maart 1581, die de instemming van Willem van Oranje had, aan de gilden alle medezeggenschap in stads- en staatszaken ontnomen.

Gedurende de bijna dertig jaar van zijn bewind had Willem III zijn macht, hem door de drie regeringsreglementen verleend, gebruikt om regenten die hem niet aanstonden meteen af te zetten en te vervangen door zijn eigen gunstelingen, zijn 'creatures' die vaak meer aan hun eigen belang dachten dan aan de belangen van stad of provincie. Ook buiten de oostelijke provincies was dat het geval geweest. In Zeeland had W.H. van Nassau Odijck zich als zetbaas van de stadhouder wel bijzonder gehaat gemaakt.

Hoewel na maart 1702 de drie regeringsreglementen snel werden ingetrokken, ontstonden er moeilijkheden. De regenten die door Willem waren benoemd of gehandhaafd, wilden weer terug naar de situatie tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk, toen zij door coöptatie de vacatures konden vervullen en alle lucratieve baantjes verdelen, in eigen familie of in 'correspondentie' met bevriende families. Maar dit stuitte nu op verzet. Niet alleen van de regentengeslachten die door Willem III buiten de stadsregeringen waren gehouden en die ook weer aan bod wensten te komen. Belangrijker was dat de gewone burgers, die in 1674/1675 met één slag al hun macht waren kwijt geraakt, nu in 1702 na zijn dood hun kans zagen die vroegere macht weer terug te krijgen, en zich gingen roeren. Zo valt het te verklaren, dat het wegvallen van het stadhouderlijk gezag in deze drie provincies tegelijkertijd gepaard ging met een beweging van de burgerijen voor een herstel van hun inspraak in de stedelijke besturen. De ernstigste onlusten, waarbij de opstandige burgerij haar eisen onder bedreiging op tafel legde, grepen plaats in de provincie Gelderland, waar de gilden en het college van 'gemeenslieden' oudtijds het meeste te zeggen hadden gehad. Deze opstand staat bekend als de Plooiërijenstrijd. De 'Oude Plooi', dat waren de oude zittende regenten, be-

gunstigd door Willem III en gewoonlijk gesteund door de in Gelderland zo machtige ridderschap. De 'Nieuwe Plooi', dat was de burgerbeweging om grotere inspraak, die ook vaak steun kreeg van de door Willem indertijd buiten spel gezette regentenfamilies.

Het regeringsreglement van 1675 voor Gelderland werd al in april 1702 afgeschaft. Daarover was iedereen het eens. Maar de zittende regenten wilden na Willem's dood terug naar het systeem van vóór 1672, toen de magistraten vacatures door coöptatie aanvulden en zitting hielden voor hun leven. Tijdens zijn bewind had Willem het benoemingsrecht van alle leden van het stadsbestuur in feite naar zich toe getrokken, en de zittingsperiode teruggebracht, gewoonlijk tot drie jaar. Een herstel van benoeming voor het leven namen de stedelijke burgers niet langer: zij eisten met een beroep op rechten uit het verleden voor hun vertegenwoordigers (gewoonlijk een college van gemeenslieden), naast controle op de financiën en inspraak in politieke zaken, ook het recht tot de 'keur' van de magistraat om de drie jaren. Niet alleen de stedelijke besturen, maar ook het Hof van Gelderland, werden daarbij herhaaldelijk getrotseerd. In de ene na de andere Gelderse stad zetten de gemeenslieden uit naam van de burgerij de magistraat af, en benoemden een nieuw stadsbestuur voor een periode van drie jaar. In dit eigenmachtig optreden zat stellig een revolutionair element. Dat alles vrijwel zonder toepassing van geweld gebeurde, maar uitsluitend door de druk van de voor het raadhuis verzamelde volksmenigte, is daarmee niet in tegenspraak.

Dit systeem van benoeming om de drie jaar door vertegenwoordigers van de burgerij heeft vijftien jaar standgehouden. In 1717 maakten de Provinciale Staten er een eind aan en herstelden de zittingsduur van stadsbestuurders voor het leven. Hiermee was de politieke vernieuwing in wezen weer teniet gedaan.

Gelderland liep, als gezegd, bij deze 'Plooiërijen' voorop. Van Nijmegen uit verspreidde de beweging zich eerst naar de overige stemhebbende steden van het Nijmeegs kwartier: Tiel en Zaltbommel; en daarna breidde de beweging zich uit naar de overige kwartieren, waardoor zij op provinciaal niveau zo sterk werd, dat Den Haag jarenlang de gewijzigde politieke constellatie in de hele provincie Gelderland moest toelaten.

Over het karakter van de Plooiërijen in de Republiek zijn de vaderlandse geschiedschrijvers het niet eens. Historici, die zelf niet in de plaatselijke en provinciale archieven onderzoek hebben gedaan, hebben de Gelderse Plooiërijen gewoonlijk geïnterpreteerd als louter een factiestrijd, dus van figuren uit de regentenstand, die zich van de burgerbeweging bedienden voor hun privé doeleinden. Zo schreef Fruin: 'De partij der zittende regenten noemde men de oude plooi, de andere de nieuwe plooi. Het was eenvoudig een personenstrijd'. En ook Geyl heeft het over 'een andere kliek, die haar beurt wilde hebben, en die zich eenmaal aan het bewind met alle macht en volgens de rechte oligarchische methoden daar-

in handhaafde⁵. Volgens deze interpretatie zou het alleen gegaan zijn om de na 1672 door Willem III afgezette 'loevesteinse' regentenkliek, die na zijn dood wéér op het kussen wilde. Ieder die zelf de Gelderse stadsarchieven bestudeert, komt al gauw tot de conclusie, dat dit beeld soms maar voor een deel, en soms helemaal niet klopt⁶. Het factie-element is er wel, maar gewoonlijk niet overheersend. De eerste die precies aantoonde waar 't om ging, was de archivaris van Zutphen, R.W. Tadama, in zijn *Geschiedenis der stad Zutphen*⁷. Hij wees er op, dat in die stad de Nieuwe Plooi helemaal niet streefde naar regentenposten voor zichzelf en vrijwel de gehele magistraat in zijn oude samenstelling handhaafde⁸. Er werd alleen gestreefd naar een maximale inspraak van de burgerij in het te voeren beleid. Ook onderzoek in de stedelijke archieven van de kleinere stemhebbende steden levert meestal eenzelfde beeld op⁹.

In Groenlo speelde ook de overwegend katholieke burgerij, die nooit magistraten mocht leveren, een heel actieve rol. Voor Zaltbommel heeft Epkema er op gewezen, dat na de overwinning van de Nieuwe Plooi het stadsbestuur een zeer actief en efficiënt welzijnsbeleid ging voeren. Er werd goed gezorgd voor de financiën, het dijkwezen, het onderwijs, het armwezen. De regenten werkten harder, zij vergaderden vanaf 1703 veel vaker dan tevoren. En een recente publikatie over de Plooiërijen in Harderwijk bevestigt het beeld van de Nieuwe Plooi als een

5. R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (2e bijgewerkte druk, uitgegeven door H. T. Colenbrander; Den Haag, 1922) 305; P. Oeyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, IV (1701-1751) (Amsterdam, 1962) 890.

6. De voornaamste archiefbronnen voor de verschillende Gelderse steden zijn de Memorie- en Resolutieboeken in de archieven van de verschillende stemhebbende steden. Voorts zijn ook de in het Rijksarchief in Gelderland berustende archieven van het Hof van Gelderland en de Gelderse Rekenkamer van groot belang, naast de recessen van de vergaderingen van de Provinciale Staten en van de kwartiervergaderingen. Ik kan hierbij verwijzen naar het notenapparaat, behorend bij hoofdstuk V van *Geschiedenis van Gelderland* (Boek II) 509-511, en voor Zutphen uiteraard naar deel 7 van de collectie-Schomaker.

7. R.W. Tadama, *Geschiedenis der stad Zutphen van de vroegste tijden tot 1795* (Arnhem-Zutphen, 1856) 261 vlg.: 'Nergens kwam het democratisch karakter der beweging zuiverder voor den dag dan te Zutphen. Daar waren geene regenten, die door den Stadhouder waren afgezet... zoo ging de beweging alleen van de gemeenslieden en gilden uit', die het er om te doen was 'de keus van de raad aan zich te trekken'.

8. In februari 1704 werd de hele magistraat door het Zutphense college van gemeenslieden afgezet, en op een lid na weer herbenoemd. Zie mijn *Twee woelige jaren in Zutphen*, gebaseerd op de te Arnhem berustende collectie-Schomaker.

9. Ten onrechte schrijft prof. dr. D.J. Roorda naar aanleiding van mijn bijdrage tot *Geschiedenis van Gelderland*, II: 'De Gelderse Plooiërij is ongetwijfeld de meest democratische van alle plooiërsbewegingen geweest. Maar door haar als exclusief burgerlijk democratisch voor te stellen heeft de schrijfster het zich m.i. nodeloos moeilijk gemaakt' (*Tijdschrift voor geschiedenis*), XC (1977) 99. Ik heb bij mijn behandeling van Doesburg, om een voorbeeld te noemen, wel degelijk het factie-element benadrukt (*Geschiedenis van Gelderland*, II, 258), en dus de beweging niet als exclusief democratisch behandeld.

echte 'democratische' beweging¹⁰. Bovendien beperkte de Nieuwe Plooi zich niet tot zuiver plaatselijke belangenbehartiging. Typerend voor de beweging zijn juist de associaties van de burgerijen uit verschillende steden binnen één kwartier, en soms zelfs binnen één gewest. Dat juist deze supra-lokale samenwerking de machthebbers in Den Haag de schrik om het hart deed slaan, bleek uit de reactie op de zogenaamde 'Wageningse expeditie' van de door de Nieuwe Plooi beheerste Arnhemse magistraat in het jaar 1707. Toen namelijk in Wageningen de Oude Plooi een machtsgreep had ondernomen om de klok weer terug te draaien en erin geslaagd was, met behulp van een deel der schutterij het stadhuis te bezetten, wendden de burgers van Wageningen zich tot de Arnhemse magistraat, met een verzoek om steun op basis van de bestaande 'associatie'. Arnhem stuurde meteen twee 'vrijwillige compagnieën' naar Wageningen om deze tegencoup ongedaan te maken. Daarop grepen de Provinciale Staten van Gelderland in ten bate van de Wageningse Oude Plooi door, met steun van de Staten-Generaal, troepen te sturen. Daarmee werd aan de Nieuwe Plooi in Gelderland in wezen een ernstige nederlaag toegebracht. In de magistraten van Arnhem en Nijmegen werden radicale Nieuwe Plooi-aanhangers weer vervangen door meer gematigden ofwel door aanhangers van de Oude Plooi¹¹. In 1717 werd de overwinning van de Oude Plooi geconsolideerd door een besluit van de Provinciale Staten van Gelderland, waarbij ondanks enig plaatselijk verzet vrijwel alle democratische vernieuwingen uit de tijd van de Plooiërijen werden teruggedraaid. In 1722 werd zelfs het stadhouderschap in die provincie hersteld.

In de provincies Utrecht en Overijssel werd de vernieuwingsbeweging al in 1703 met hulp van troepen uit de aangrenzende provincies Holland en Friesland in de kiem gesmoord¹². Daardoor kreeg zij niet de kans boven het niveau van een lokale factiestrijd uit te komen, hoewel er in Amersfoort wel degelijk een forse aanzet tot een echte democratiseringsbeweging is geweest. De burgers van Amersfoort konden zich bij hun acties beroepen op hun oude privileges, die nog voor de dood van Willem III door Antonius Matthaëus waren te boek gesteld¹³. Een probleem in de provincie Utrecht was overigens dat er tegenover de regenten al sedert de tijd van Karel V geen tegenwicht meer werd gevormd door lichamen, vergelijkbaar met de colleges van gemeenslieden in de Gelderse steden.

De Plooiërijen in Zeeland zijn kort geleden uitvoerig bestudeerd en geanaly-

10. Vrielink, 'Harderwijk', 12.

11. Vergelijk *Geschiedenis van Gelderland*, II, 269 vlg.

12. Zie *Burgers in verzet*, 120; voor de voor beide provincies geraadpleegde archivalia vergelijk *ibidem*, 134-135; vergelijk ook Hovy, 'Regeringsverandering Amersfoort', 177 vlg.

13. Antonius Matthaëus, *Rerum Amorfortiarum scriptores duo inediti*, ... (Lugduni Batavorum, 1693).

seerd in het proefschrift van Murk van der Bijl. Al in de titel van zijn studie¹⁴ geeft hij uitdrukking aan twee tegengestelde elementen die in elke revolutionaire beweging aanwezig zijn: 'idee' en 'interest'. Met het begrip 'interest' bedoelt hij in het bijzonder het factie-aspect, waarbij het de leiders van een beweging, ondanks vaak massale aanhang onder het volk, vooral te doen is om het veroveren van lucratieve regeringsposten. Met het begrip 'idee' verwijst hij naar de inhoudelijke elementen in de vernieuwingsbeweging. Wat Zeeland betreft overweegt in de politieke twisten uit het begin van de achttiende eeuw volgens Van der Bijl sterk het element van factiestrijd. Ook al beriepen de aanvoeders van de Nieuwe Plooi (Fannius c.s.) zich op begrippen als volkssoevereiniteit, in hun politieke handelen was, aldus de schrijver, van belangstelling voor de noden van de bevolking maar weinig te bespeuren. Vanuit deze opvatting is ook de formulering van zijn stelling 3 te verklaren:

Het is een anachronisme te menen dat op zichzelf reeds de in de politieke twisten vanaf 1702 gehanteerde leuze 'majestas penes populum' op democratische gezindheid wijst.

Hiermee kan ik het in zoverre eens zijn dat het bij democratische gezindheid niet gaat om leuzen, om woorden, maar om daden, om het werkelijk gevoerde beleid. Maar met anachronisme heeft dit weinig te maken. Immers wanneer Van der Bijl in stelling 4 stelt:

Republikeins-aristocratisch sentiment was het voornaamste kenmerk van de groeperingen die in 1702 en volgende jaren leiding gaven aan het verzet tegen het tijdens Willem III gevormde establishment,

dan is zijn uitspraak te algemeen gesteld. Voor de provincie Zeeland moge zijn analyse een kern van juistheid bevatten, voor Gelderland klopt de stelling bepaaldelijk niet! Ook Van der Bijl blijkt dit min of meer te beseffen, wanneer hij in het slotgedeelte van zijn boek schrijft:

Het is dan ook typerend dat het streven naar medezeggenschap het dichtst bij de verwerkelijking kwam als er nog resten bestonden van de Middeleeuwse stedelijke democratie, zoals in het Oosten van ons land, waar in 1702 de oude gemeensliedencolleges nieuw leven werd ingeblazen. In Middelburg bestonden die niet en de gilden, hoewel nog actief aanwezig, konden die rol toch blijkbaar niet spelen¹⁵.

In zoverre stond Zeeland op één lijn met Holland, waar aan de gilden en schutten door de Provinciale Staten, met instemming van Willem de Zwijger, elke politieke macht al in 1581 was ontnomen¹⁶.

14. Van der Bijl, *Idee en interest*.

15. *Ibidem*, 315.

16. Resolutie Staten van Holland van 23 maart 1581.

Welke economische en sociale factoren speelden een rol bij de Plooierijen in de Republiek? Voor Zeeland heeft Van der Bijl een grondige economisch-historische analyse gemaakt, gebaseerd op belastingkohieren, aandeelhoudersregisters in compagnieën en statistieken, maar voor Gelderland zijn de economisch-historici aan zulk een diepgaande studie nog niet toegekomen¹⁷. Wel is het mogelijk, op basis van archivalia, voor Zutphen¹⁸ het vermoeden uit te spreken dat de Nieuwe Plooi voor een belangrijk deel de opkomende, en reeds tot enige welstand of aanzien gekomen kleinere burgerij vertegenwoordigde; waarbij vooral de gilden een overwegende rol bleven spelen. Daarnaast traden juristen, die meestal te Harderwijk hadden gestudeerd (echt gestudeerd, en niet alleen stonden ingeschreven bij de Akademie, zoals vaak met zonen van de adel gebeurde), als woordvoerders op en als opstellers van akten en memories. Uit familiepapieren en procesdocumenten uit de periode omstreeks 1700 heb ik de indruk gekregen dat deze burgerij, die tevoren in een clientèle-verhouding tot de adel had gestaan, nu een meer zelfstandige rol ging spelen door haar grotere economische macht. De ridderschap ging economisch achteruit, doordat haar landgoederen in waarde verminderten en kwam, wegens haar nog steeds luxueuze levensstijl, bij burgers in het krijt te staan, die ter verzekering van die schulden landgoederen in leen gingen eisen, bij wijze van onderpand¹⁹. De Plooierijen kan men zien als een uiting van de opkomst van de burgerij in de oostelijke provincies waar zij, anders dan die van Holland, zo lang in de schaduw van de ridderschap en de gevestigde regentengeslachten was gebleven. Deze betrekkelijk machteloze positie werd door de burgers van Gelderland en Overijssel des te sterker als onrecht gevoeld, daar zij in de tijd van de bloei van de handelssteden langs de IJssel via de colleges van gemeenslieden juist zo'n grote invloed op het stadsbestuur hadden gehad. Ook Van der Bijl komt voor Zeeland tot overeenkomstige conclusies:

De slotsom van onze analyse kan luiden, dat de in 1702 revolterende groep voornamelijk gerecrueteerd werd uit de stedelijke middenstand, terwijl er een belangrijk bestanddeel is van intellectuelen en perifere of gefrustreerde regentenfiguren²⁰.

17. Vergelijk J.J. Poelhekke in zijn 'Ter verantwoording' voor *Geschiedenis van Gelderland*, II, 10.

18. 'Recueil van processen en gewijsdens', bundel 7 van de eerste serie van de collectie-Schomaker, door P. Nijhoff in 1862 beschreven en geïnventariseerd in *Nieuwe bijdragen voor regtsgeleerdheid en wetgeving*, XII (1862) 695-732; zie met name cas 70 en cas 71, beide onder de doorlopende titel *Ploierie*. Vergelijk de 'Inleiding' van *Twee woelige jaren*.

19. *Geschiedenis van Gelderland*, II, 232-233; voor enige, overigens moeilijk controleerbare, personalia over Zutphense Nieuwe Plooiërs zie *Twee woelige jaren*, 23, 76 vlg.

20. Van der Bijl, *Idee en interest*, 160.

DE OPSTANDEN VAN BRUSSEL: 1698-1699 EN 1717-1719

De gebeurtenissen in Brabant en Vlaanderen, en in het bijzonder die in Brussel, vertonen een opvallende gelijkenis met de Gelderse Plooiërijen. Dit is des te merkwaardiger, gezien de sinds het begin van de Tachtigjarige oorlog sterk uiteenlopende geschiedenis van de beide Nederlanden. De Zuidelijke Nederlanden bleven onder vreemd gezag, terwijl in de Noordelijke Nederlanden een soevereine republiek ontstond. Bovendien werd het calvinisme in de Zuidelijke Nederlanden bloedig onderdrukt²¹ en bleef het katholicisme er de heersende religie, terwijl in de Verenigde Republiek de rollen omgekeerd waren. Toch waren de staatkundige instellingen, vooral op lokaal stedelijk niveau, nog steeds zozeer aan elkaar verwant dat de burgerijen door gelijksoortige drijfveren in beweging konden komen. De 'Troubles de Bruxelles' zijn in de Franse taal, door Belgische archivariësen uit de negentiende eeuw, uitvoerig beschreven, hoewel de bronnen in de archieven grotendeels Nederlandstalig zijn²². In de Nederlandse taal zijn de gebeurtenissen van 1695 tot 1720 te zelden en te fragmentarisch te boek gesteld om het verloop ervan zelfs in hoofdlijnen in Nederland als bekend te mogen veronderstellen²³ en daarom volgt nu een betrekkelijk uitvoerige weergave van de voornaamste feiten.

In 1695 kwamen door een toeval de oude privileges van de Brusselse burgerij voor de dag. Al jaren hadden de burgers, georganiseerd in 49 ambachten, de in Brabant gebruikelijke term voor ambachtsgilden (die alweer gecombineerd waren in negen 'naties'), voor hun oude privilege van medezeggenschap gestreden; maar de magistraat had de oude documenten altijd verborgen weten te houden. Tijdens de Negenjarige oorlog met Lodewijk XIV had een Frans bombardement op Brussel in 1695 een rampzalige brand ten gevolge gehad, die een groot deel van de stad had verwoest. Ook de Spiegeltoren op de Grasmarkt stortte in. Onder de gewelven van die toren vonden een paar boetmeesters (syndics, hoofden van naties) een koffertje. Daarin bleken oude archiefstukken van de naties te zitten, die de ma-

21. Levendig beschreven, maar zonder documentatie, in Louis-Paul Boons postuum verschenen historische roman *Het Geuzenboek* (Amsterdam, 1979).

22. Vergelijk L. Galesloot, 'Troubles de Bruxelles de 1698 et 1699: Mémoire historique', *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique*, XXVI, tweede serie, 6 (1870); L.P. Gachard, *Documents inédits concernant les Troubles de la Belgique sous le règne de l'empereur Charles VI* (Brussel, 1839); Alexandre Henne en Alphonse Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, II (Brussel, 1845); L. Galesloot, *Procès de François Anneessens, doyen du corps des métiers de Bruxelles* (2 dln.; Brussel-Den Haag, 1862-1863). Voor de in hoofdzaak Nederlandstalige archiefstukken zie Inventaris Ch. Pergamini in het Brussels stadsarchief nos. 2918, 2919, 2920, 2921, 3350, 3522 en 3523. Zie ook de Nederlandse teksten van processtukken, afgedrukt bij Galesloot, *Procès d'Anneessens*.

23. Nederlandstalige publikaties zijn onder andere R. van Roosbroeck, *Geschiedenis van Vlaanderen*, V (s.1., s.a.) 187 vlg.; Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, III (1648-1701) 855 vlg., IV (1701-1751) 947 vlg.

gistraat daar opzettelijk had weggeborgen. De papieren werden nu in een nieuwe koffer opgeborgen en met negen sloten afgesloten. De negen boetmeesters kregen wel elk een sleutel, maar de magistraat verbood die koffer zonder zijn toestemming te openen. Natuurlijk hadden sommige ambachtsdekenen en boetmeesters die stukken toch ingekeken en zij hadden gezien dat de naties vroeger grote zeggenschap hadden gehad in het stadsbestuur. Ze werden erin aangeduid als het derde lid van de stadsregering. De magistraat was het eerste lid en de grotendeels uit oud-magistraatsleden bestaande Brede Raad was het tweede lid. Vijf van de negen boetmeesters lieten door een notaris kopieën van die stukken maken. Dat was in 1698. Een jaar later besloten de boetmeesters, daarbij bijgestaan door de knappe advocaat Jan vander Meulen, de stukken te publiceren onder de weidse titel: *Luyster van Brabant*, opgedragen aan koning Karel II van Spanje, als regerend vorst van de Zuidelijke Nederlanden. Het moment van de uitgave was goed gekozen, schreven in 1845 de Brusselse stadshistorici Henne en Wauters: 'Le moment était bien choisi par les chefs de la démocratie dont le vieil esprit se réveillait partout'²⁴. De publikatie werd het sein voor een opstand onder de Brusselse burgers. De indruk, die de publikatie maakte, kan afgemeten worden aan een uitroep van een ambachtsdeken, dat men de kinderen voortaan in plaats van het 'Haneboek' (ABC-boek), *Luyster van Brabant* als leesboek moest voorschrijven.

Het verzet begon er mee dat de ambachten weigerden in te stemmen met een door het bestuur voorgestelde belasting - zowat het enige recht dat hun nog was overgebleven. Een argument was de grote schade die de burgers door de oorlog hadden geleden. Verder beklaagden de ambachten zich over de vele misbruiken en corruptie bij de begeving van ambten. In een verzoekschrift gericht aan Maximiliaan Emanuel van Beieren, die gouverneur was over de Zuidelijke Nederlanden namens het Spaanse bewind, vroegen de ambachten om daar nu maar eens een einde aan te maken. Maximiliaan beloofde dit. Maar de naties vroegen steeds meer, zij beriepen zich op hun oude privileges, en telkens deden Maximiliaan en de magistraat concessies uit angst voor onlusten. Zo gelukte het de naties te bereiken dat bij de keur enige hun onwelgevallige heren werden vervangen. En toen de magistraat een keer probeerde hun eisen af te wijzen ontstonden er direct opstootjes op de markt en plunderingen en dan gaf de magistraat maar weer toe. Eind 1699 veranderde de situatie. Er kwamen Spaanse infanterieregimenten in Brussel en prompt greep Maximiliaan in. *Luyster van Brabant* werd voor opstandig verklaard en alle exemplaren moesten worden ingeleverd en werden in beslag genomen. Maximiliaan wilde zijn gezag herstellen en vroeg koning Karel meer troepen die nog voor het eind van 1699 arriveerden. Meteen droeg hij de advocaat-fiscaal op een onderzoek in te stellen naar de 'complotten en geheime

24. Henne en Wauters, *Histoire*, II, 143.

bijeenkomsten' van de boetmeesters en ambachtsdekens in het huis van de goudsmiden, 'de Spiegel' (naast de ingestorte Spiegeltoren). Daar kwamen de ambachtsdekens altijd bijeen voor hun besprekingen, en ze werden daarom spottend 'Spiegelgasten' genoemd. Er werd een inval gedaan, de aanwezige aanstichters van het verzet werden gearresteerd en opgesloten in de Steenpoort - een bolwerk in de oudste vestingwal van Brussel. Ook de bekende en zeer populaire advocaat Jan vander Meulen werd wegens zijn medewerking aan *Luyster van Brabant* gevangen gezet. De stoelemaker en ambachtsdeken Frans Anneessens was hier nog niet bij. Al was hij toen reeds actief als geestelijk brein achter het verzet, hij trad nog niet op de voorgrond²⁵.

Vele dekens vluchtten de stad uit, de meesten naar kloosters; de lagere geestelijkheid was grotendeels op hun hand. De naties bleven standvastig, zoals bijvoorbeeld blijkt uit hun weigering in te stemmen met de voorgestelde accijnzen. Zij verzochten gratie voor alle gevangenen. Maar Maximiliaan, daarbij geadviseerd door de invloedrijke Jan van Brouhoven, graaf van Bergeyck, ging met harde hand verder. Alle concessies aan de naties uit de laatste jaren werden teniet gedaan. De vonnissen waren niet mals: twee van de beklagden werden zelfs tot het schavot veroordeeld. Bovendien besloot Maximiliaan het reglement op het stadsbestuur uit naam van de koning te herzien. In een nieuw reglement van 12 augustus 1700 werden de rechten van de naties drastisch beperkt²⁶. Zo werd het aantal leden van de uit ambachtsdekens bestaande 'achterraad' sterk ingekrompen, en het werd hun bovendien onmogelijk gemaakt bij beraadslaging over voorstellen van de magistraat ruggespraak te houden met hun achterban. En daarmee werd de macht van het 'derde lid' van de stadsregering vrijwel tot nul gereduceerd.

Dit nieuwe reglement wekte natuurlijk hevige ontevredenheid op. Voordat het tot een uitbarsting kon komen stierf koning Karel in november 1700. In zijn testament werd Philips van Anjou tot zijn opvolger aangewezen, hetgeen, zoals bekend, de aanleiding werd tot de Spaanse Successieoorlog. De ambachtsdekens besloten hun acties op te schorten en de gebeurtenissen af te wachten. Philips wilde een goede indruk maken bij het volk en begon amnestie te verlenen aan de veroordeelde burgers. De doodvonnissen werden niet ten uitvoer gebracht en de gevangenen kwamen allemaal vrij. Met vreugdevuren en onder klokgelui, toegejuicht door de samengestroomde menigte, werden ze in karossen van de Steenpoort afgehaald en naar huis gebracht.

Deze troebelen bleken nog maar een voorspel te zijn van ernstiger verzetsbewe-

25. Vergelijk L. Galesloot, 'Anneessens. Renseignements inédits sur sa carrière politique', *Revue trimestrielle*, tweede serie (oktober 1867) 1 vlg.

26. Vergelijk *Placards de Brabant*, VI, 83 vlg.

gingen. Na afloop van de Spaanse Successieoorlog begonnen de burgers opnieuw voor hun rechten op te komen en het kwam tot een krachtmeting met het nieuwe Oostenrijkse bewind. Keizer Karel VI stelde Eugenius van Savoye aan als landvoogd, maar daar die nog steeds op het oorlogspad was tegen de Turken, werd de markies De Prié als zijn plaatsvervanger naar de Zuidelijke Nederlanden gezonden. Deze van elk begrip voor burgerlijke vrijheden gespeende autocraat begon direct van de nieuw benoemde ambachtsdekens de eed op het nieuwe reglement van 1700 te eisen, dat als gezegd weinig van hun rechten overliet. De dekens, gesteund door de naties, weigerden dit dan ook en eisten daartegenover zelfs afschaffing van het hele reglement, dat door de vroegtijdige dood van Karel II nog geen koninklijke goedkeuring had gekregen. De naties maakten gebruik van hun oude wapen: ze weigerden in te stemmen met de voorgestelde accijnzen en belastingen, die trouwens na alle ondervonden ellende van de Spaanse Successieoorlog wel heel zwaar zouden drukken.

Deze opstand in 1718 verliep weer precies als die in 1699. Eerst moest Prié wel concessies doen om het overslaan van het verzet naar de andere steden, zoals Antwerpen, Leuven en Mechelen waar het ook al onrustig was, te voorkomen. En evenals in 1699 waren er ook nu weer gewelddaden en plunderingen, ditmaal ernstiger van aard dan twintig jaar geleden. De volkswoede werd in het bijzonder gewekt door één deken, de tinnegieter Van Ypen, die tenslotte onder druk van een der burgemeesters de eed op het reglement van 1700 wel aflegde en om die reden als een verrader werd beschouwd. Van Ypen werd door de menigte nagezeten, de ruiten van zijn huis werden ingegooid en hij moest over de daken wegvluchten. De plunderingen zetten in, zelfs de kanselarij van de Raad van Brabant moest het ontgelden. Anneessens, nu op oudere leeftijd een vooraanstaande figuur onder de Brusselse burgerij en één van de leiders van de verzetsbeweging, deed er alles aan, zelfs met gevaar voor eigen leven, om de plunderingen tegen te gaan. Tevergeefs. De gewapende burgers namen nu de taak op zich om zelf de orde te herstellen en zij stelden als voorwaarde dat er geen keizerlijke troepen zouden worden ingezet. Eerst moest Prié toegeven. De dekens kregen toestemming de eed op een vroeger reglement af te leggen. De burgerij vierde deze concessie als een overwinning en daarna keerde de rust terug. Maar zodra Prié begin 1719, na Eugenius' overwinning op de Turken, Oostenrijkse troepen tot zijn beschikking kreeg, greep hij - evenals Maximiliaan van Beieren in 1699 - krachtdadig in. Vijf leiders van het burgerverzet, onder wie nu ook Anneessens, werden meteen gearresteerd en naar de Steenpoort gebracht (14 maart 1719). De regeerders waren bang voor opstootjes als ze Anneessens thuis zouden arresteren en daarom lokten ze hem samen met een collega met een list naar het militair hoofdkwartier onder het voorwendsel dat de autoriteiten meubels wilden bestellen (hij was immers stoelemaker).

Al spoedig bleek dat Prié alles op alles zette om Anneessens ter dood te laten veroordelen. Rechters, politiemannen, fiscaals, allen werden door of namens Prié bewerkt om dit resultaat te bereiken. Hij ondernam zelfs een reis naar Wenen om Karel VI 'voor te lichten'. Prié wilde Anneessens laten folteren, maar dat kon de Raad van Brabant nog tegenhouden; het doodvonnis kreeg Prié er wel door.

Een van de beschuldigingen luidde dat Anneessens het volk tot plunderen en verzet zou hebben aangezet. De Belgische commentatoren zijn het er over eens dat dit een valse beschuldiging was, het omgekeerde was waar²⁷. Waarom was Prié speciaal op Anneessens zo gebeten? Het kan niet anders zijn dan dat hij in Anneessens het geestelijk brein zag van het politieke verzet, iemand die des te gevaarlijker was wegens zijn populariteit bij het volk. Opvallend is dat de ambachtsdeken Gabriel de Haeze, die in het verzet een minstens even grote rol had gespeeld en die de plunderingen zelfs had goedgekeurd, er met een levenslange verbanning vanaf kwam.

Voor een juist begrip van Anneessens' leiderschap is een korte karakteristiek van zijn persoonlijkheid van belang. Begonnen als eenvoudige leidekker, later stoelemaker, was hij in de loop der jaren opgeklommen tot ambachtsdeken, en tenslotte was hij boetmeester geworden van de St. Nicolaas natie. Steeds was hij degene die werd afgevaardigd als er met de autoriteiten moest worden gesproken. Want hij was niet alleen zeer belezen en intelligent, maar ook moedig en een stille doorzetter, bovendien had hij een ijzeren geheugen en beschikte hij over een natuurlijke welsprekendheid. Anders dan de onstuimige De Haeze was hij een bescheiden, eenvoudig en vriendelijk mens; hij handelde niet uit eerzucht, maar uit wat hij als zijn burgerplicht zag.

In de dagen vóór de terechtstelling bood Brussel een dreigende aanblik: detachementen cavalerie en infanterie sloten de hele omgeving van de Steenpoort af en op de Grote Markt was een schavot opgericht op dezelfde plaats waar Egmond en Hoorne anderhalve eeuw eerder waren onthoofd. Op 19 september 1719 werd Anneessens met de andere veroordeelden naar de kanselarij van de Raad van Brabant gevoerd. Daar werd het vonnis door de griffier in het Nederlands voorlezen. Anneessens onderbrak de voorlezing telkens met een moed en waardigheid die de rechters verbaasde. Hij weigerde energiek het onrechtvaardige vonnis te ondertekenen en vertrok op een beulskarretje, waarop hij met de rug naar het paard moest zitten, in de richting van de door militairen afgezette Grote Markt

27. Vergelijk ook nog recentelijk Christian en Maurice Thijs, *L'affaire Anneessens. Assassinat judiciaire ou acte de justice* (s.l., s.a.) 96: 'Le doyen fut l'Sme de l'opposition, non de l'émeute. Les témoignages tendent à prouver qu'il fit, ce qui était d'ailleurs son intérêt, de louables efforts pour apaiser l'agitation'.

met dezelfde kalmte die hij steeds getoond had. Nadat de beul zijn werk had gedaan, liet het Brusselse volk op tal van manieren van zijn sympathie voor zijn voorvechter blijken. 'sAvonds werd het lijk gekist en naar de Kapellekerk gebracht, waar de pastoor die zijn vriend was geweest, de gebeden der doden zong; steeds bleven de mensen toestromen met brandende kaarsen in de hand. De volgende dag werden ook in veel andere kerken requiems gehouden.

Prié was woedend om al die eerbewijzen en wilde het lichaam laten opgraven en naar een kerkhof voor criminelen laten overbrengen, maar de Raad van State verhinderde dat. De pastoor van de Kapellekerk, toch nog bevreesd voor ingrijpen door de aartsbisschop van Mechelen die steeds aan de kant van het gezag had gestaan, liet in het geheim het lichaam overbrengen naar een plaats buiten het ambtsgebied van deze prelaat.

Met de doodstraf tegen Anneessens wilde Prié een 'exempel' stellen. Dit is hem in feite ook gelukt, ondanks de massale blijken van sympathie van het Brusselse volk voor de dode. De absolutistische structuur van het Oostenrijkse bewind maakte het de burgerij uiterst moeilijk zich tegen puur militair geweld teweer te stellen:

PARALLELEN

Na dit overzicht van feitelijke gebeurtenissen kunnen wij ingaan op de kernvraag: zou er enig verband kunnen bestaan tussen de opstanden in Noord en Zuid aan het begin van de achttiende eeuw? De merkwaardige parallellen kunnen mijns inziens niet aan puur toeval worden toegeschreven. Evenmin als de parallelle van burgerlijk verzet over heel Europa op het einde van de achttiende eeuw toevallig was. Zowel in de Noordelijke als in de Zuidelijke Nederlanden beriepen de burgers, vertegenwoordigd door hun gilden, zich op hun vroegere privileges, op grond waarvan zij in het verleden veel zeggenschap hadden gehad in het stadsbestuur. In beide landen werd juist in het laatste kwart van de zeventiende eeuw door Willem III en Maximiliaan Emanuel een ernstige inbreuk gemaakt op de overblijfselen van die oude voorrechten. In beide landen was de opstandige beweging geconcentreerd rond de eis van de burgers om meer inspraak te krijgen in het stadsbestuur, om een grotere controle op het financieel beheer, en rond verzet tegen allerlei vormen van nepotisme en corruptie in kringen van het stedelijk patriciaat. Interessant is dat de parallellen ook duidelijk aanwijsbaar zijn in de opstandige bewegingen die op het eind van de zeventiende eeuw in Brussel plaatsvonden, enkele jaren eerder dan de Gelderse Plooiërijen.

Deze Plooiërijen begonnen in de Gelderse steden met de poging 'ongequalificeerde' raadsleden uit de magistratuur te verwijderen. Er werd een beroep gedaan op oude, in onbruik geraakte of opzettelijk achtergehouden privilege-boeken om

te bereiken dat magistraatsleden, die niet aan de formele eisen beantwoordden, door te nauwe familiebanden, cumulatie van ambten of omdat zij niet lang genoeg in de stad woonden, zouden worden vervangen. Welnu de beweging in Brussel begon in 1698 op een gelijksoortige wijze. De boetmeesters (syndics) van de naties hadden het al van gouverneur Maximiliaan Emanuel gedaan gekregen, dat deze een burgemeester, die gehaat was wegens de wijze waarop hij de justitie en het financieel beheer uitoefende, tussentijds had ontslagen. Maar toen de naties bijeengeroepen werden om kandidaten te stellen voor een nieuwe burgemeester en nog enige opengevallen magistraatsplaatsen, beriepen zij zich op de oude privileges, zoals zij die in *Luyster van Brabant* hadden aangetroffen, en eisten verwijdering van die magistraatsleden die niet aan de vereisten voldeden. Allereerst maakten zij bezwaar tegen cumulatie van ambten; daarnaast wensten zij geen ongetrouwde magistraatsleden - want dezen zouden niet 'de vaderlijke liefde' tegenover de burgerij kunnen opbrengen die men van een gezinshoofd kon verwachten. Bovendien zijn ongetrouwden financieel niet op dezelfde wijze gebonden aan de stadsbelangen als zij die vrouw en kinderen hebben. De magistraat verzette zich tegen deze eis met het argument dat keizer Karel V het charter van 1481, waarop zij zich beriepen, al lang had afgeschaft, maar in eerste instantie wonden de naties het pleit daar Maximiliaan vreesde voor uitbreiding van de onrust naar andere Brabantse en Vlaamse steden. Evenals in de Republiek werd de strijd overwegend met pamfletten en spotprenten gevoerd. Na deze overwinning verscherpten de naties hun eisen - evenals enkele jaren later in de Gelderse steden zou gebeuren! Zij wensten een eind te maken aan de verspilling van publieke gelden, en verlangden, zoals later ook de Gelderse burgers, controle op de stadsrekening.

Tenslotte eisten de naties, op grond van de oude privileges, hun erkenning als 'derde lid' van het stadsbestuur. Op dezelfde manier eisten de gilden in Gelderland erkenning van de colleges van gemeenslieden als lichamen niet alleen met een controlerende bevoegdheid ten opzichte van de magistraten, maar ook met het recht van magistraatskeuze. Ook hier constateren wij een duidelijke overeenkomst die samenhangt met een groeiend bewustzijn van in het verleden uitgeoefende, maar in de loop der tijden door vorstelijk of stadhoudelijk ingrijpen verloren gegane staatkundige voorrechten. Ook op economisch terrein stelden de Brusselse naties vergaande eisen, maar terwijl deze eisen vooral betrekking hadden op bescherming van de eigen industrie, waren de burgers in de Gelderse steden meer geïnteresseerd in het beschermen van handelsbelangen en marktmonopolies. Zo wilden de naties dat het bestaande kanalenstelsel grondig zou worden verbeterd, en dat er een rechtstreekse verbinding via Oostende met de zee tot stand gebracht zou worden, een plan waar Jan vander Meulen een fervent voorstander van was. Op deze wijze zouden de Zuidelijke Nederlanden zich enigszins

aan de macht van de Republiek, die de Scheldemonde beheerste, kunnen onttrekken. Ook de thesaurier-generaal Bergeyck, zelf voorstander van een protectionistisch beleid, leek voor dit plan wel geporteerd, maar aarzelde toch het plan te steunen, niet alleen vanwege zijn vrees voor represailles van de zijde van de Republiek, maar ook omdat de Vlaamse steden Gent en Brugge minder enthousiast waren²⁸. De ontevredenheid van de bevolking van Brussel liep zelfs uit op een demonstratie, waarbij zowel Bergeyck als zijn huis werden bedreigd.

Deze affaire toont hier een zwakte in de Brusselse verzetsbeweging die ook in de Gelderse steden zou optreden: de burgers van Brussel werden gedreven door lokaal patriottisme. Zo eisten zij dat op het platteland alléén volstrekt noodzakelijk geachte ambachten zouden worden toegestaan, opdat de stad er geen concurrentie van zou ondervinden. Deze eis werd in eerste instantie door Maximiliaan ingewilligd. De parallel bestaat hierin, dat de burgerij van Zutphen zich in de beginperiode van de Plooiertijd richtte tegen de naburige steden Lochem en Deventer, in een poging de handel langs de Berkel en de IJssel zoveel mogelijk naar zich toe te trekken (berucht is hét bij herhaling afbreken van de Spitholderbrug over de Berkel²⁹)! Pas in een later stadium werd in het Zutphense kwartier een associatie van gemeenslieden aangegaan, die er naar streefde het lokaal patriottisme te laten wijken voor een gemeenschappelijk belang. In Brussel kwam de burgerij niet meer toe aan het scheppen van supra-lokale verbanden omdat al in 1699 Maximiliaan Emanuel, met behulp van aangevoerde militaire versterkingen, de burgeropstand met geweld onderdrukte en *Luyster van Brabant* in de ban deed.

In vele opzichten kunnen wij dus beide bewegingen zien als duidelijke voorlopers van de strijd van de bourgeoisie, die in het laatste kwart van de achttiende eeuw in de westerse wereld op veel bredere basis gevoerd zou worden. Omstreeks 1719 waren de opstandige bewegingen zowel in Gelderland als Brabant hardhandig onderdrukt, en voorlopig liepen de burgers weer in het gareel. Totdat in de jaren tachtig in Noord-Nederland de democratische tak van de patriotten, en in de Zuidelijke Nederlanden na de Franse revolutie de Vonckisten de vaan weer opnamen, waar de Nieuwe Plooi en Anneessens' medestrijders hem moesten laten liggen.

Ook in de beoordeling achteraf van de beide bewegingen is er een opvallende overeenkomst. In Zutphen deden in de jaren tachtig van de achttiende eeuw Robert Jasper van der Capellen tot de Marsch en zijn patriotse medestanders weer een beroep op het reglement op het stadsbestuur van 1705, dus uit de Plooiertijd-

28. Vergelijk R. de Schryver, *Jan van Brouchoven, graaf van Bergeyck 1644-1725: Een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa* (Brussel, 1965) 190-193.

29. Vergelijk *Twee woelige jaren*, 25 vlg., 36.

tijd. Opnieuw herleefde daar ook het in 1703 ingevoerde instituut van de gekozen burgergecommitteerden³⁰. Trouwens, de leider van de democratische patriotten, Joan Derk van der Capellen tot den Pol, achterneef van Robert Jasper, was een kleinzoon van de Arnhemse Nieuwe Plooier Van Bassenn, die bij vonnis van het Hof van Gelderland voor zijn leven uit Gelderland verbannen was vanwege zijn rol in de Wageningse expeditie van 1707. In zijn huis te Tiel, waar hij zich later mocht vestigen, was Joan Derk opgegroeid. Toen in Arnhem het plan opkwam een vrijcorps op te richten, stuurde Joan Derk aan zijn Arnhemse relaties dan ook bij wijze van model een aantal geschriften en documenten van zijn grootvader die tijdens de Plooierijen zelf commandant van zulk een vrijcorps was geweest³¹. Herhaaldelijk werd op deze manier door de democratische tak van de patriottenbeweging teruggegrepen op de periode van omstreeks 1700. In Amersfoort werden in de jaren tachtig de in 1703 onthoofde Saab en Van Houten tot martelaars uitgeroepen. Pieter Pijpers dichtte in 1784:

En gy van Houten! gy ö Saab! wier stroomend bloed
Om wraake roept, en ons van gramschap zieden doet;
Gy hebt dat edel bloed uw burgers willen schenken.
Dees dag moet ook uw deugd, uw marteldood gedenken.
Uw hoofden rolden op het Amersfoorts schavot!
Gy ondergingt, door Dwang, dit deernis waardigst lot:
Herleeft! ziet ons al 't geen uw hart gezocht heeft, zoeken:
Hooft ons de tyranny, zo gy die vloekte, vloeken.

Pijpers droeg zijn 'dichtkunstige redevoering' voor in een bijeenkomst van de officieren van het genootschap 'Voor Stad, Land en Vrijheid'³²!

Maar naast al deze parallellen valt ook een opvallend verschil te constateren: terwijl Frans Anneessens in België geëerd wordt met standbeelden en straatnamen, en nog ten tijde van het Brussels millennium enkele jaren geleden herdacht werd als een van de 'kopstukken uit de Brusselse geschiedenis', zijn de twee wier 'hoofden rolden op het Amersfoorts schavot', Saab en Van Houten, in vergetelheid geraakt.

In de Zuidelijke Nederlanden werden in de jaren tachtig van de achttiende eeuw de ambachtslieden opnieuw politiek actief, en stelden soortgelijke eisen als de Brusselse naties aan het begin van de eeuw. Y. vanden Berghe heeft deze ontwik-

30. *Geschiedenis van Gelderland*, II, 308; vergelijk ook *Twee woelige jaren*, I, in het bijzonder 16 vlg.

31. Vergelijk *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest van Joan Derk van der Capellen tot den Pol*, ingeleid door W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink (Amsterdam, 1981) 37.

32. *De vrijheid in Nederland...*, in 1785 anoniem gepubliceerd. Vergelijk J. Hovy, *Amersfoort in prent* (Zaltbommel, 1982) 122 vlg. Zie over Pieter Pijpers verder *ibidem*, 127 vlg.

keling voor de stad Brugge uitvoerig beschreven³³. Het waren de hervormingen van keizer Joseph II, gericht op een vermindering van de macht in het bijzonder ook van de stedelijke magistraten, waardoor ook de ambachten geïnspireerd werden en in beweging kwamen. 'Voor het eerst sinds mensenheugenis' kwamen de negen 'swaer-dekens' van Brugge, te vergelijken met de negen boetmeesters van de Brusselse naties, in juni 1787 weer samen (naderhand werd het bestuurscollege van de ambachten nog met een aantal 'sub-alterne dekens' uitgebreid tot zestien leden). De ambachten vormden gewapende milities. Hun politieke eisen toonden grote gelijkenis met de eisen van de Brusselse naties aan het begin van de eeuw. Zij luidden als volgt: 1) de stedelijke magistraten moesten om de drie jaar opnieuw door de gemeenten uit notabelen, swaer-dekens en ambachtslieden worden gekozen; 2) de ambachten moesten de stadsrekeningen kunnen controleren; 3) het systeem van stadsbelastingen moest worden veranderd om te bereiken dat minder consumptierechten de arme bevolkingsklasse zouden treffen en dat voortaan niemand van belastingen zou worden vrijgesteld³⁴; 4) de swaer-dekens wilden de oude stadskeuren inzien.

Van de magistraat kregen zij het gedaan dat alle archiefstukken en oude keuren weer in de archiefkamer van de Halletoren zouden worden opgeborgen, in een koffer. De negen swaer-dekens kregen, evenals de magistraat, elk een sleutel van de koffer ter beschikking. Op 23 juli 1787 werd de koffer plechtig van het stadhuis naar het Belfort gedragen. Een herhaling van de gebeurtenissen na de grote brand in Brussel op het eind van de zeventiende eeuw³⁵! Tijdens de Brabantse omwenteling (1789/1790) slaagden de ambachten er inderdaad in een deel van de

33. Y. vanden Berghe, *Jacobijnen en traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen in de revolutietijd (1780-1794)* (Brussel, 1972); *idem, Brugge in de revolutietijd, 1770-1794* (Brugge, 1978); *idem, 'Een stedelijke reactie op de politiek van Jozef II. Het geval Brugge: Het onverwachte Jozefinisme van de Ambachten en de Volksmassa', Documentatieblad werkgroep 18e eeuw, XLIX-L (1981) 24 vlg.*; *idem, 'Het culturele leven van onze provincies in de 18e eeuw: West-Vlaanderen', par. II: 'Het verlichte Brugge als test-case', Driemaandelijks tijdschrift van het gemeentekrediet van België, CXLIV (1983) 120 vlg.*

34. Wie overigens uit dit punt 3 van de eisen van de swaer-dekens zou willen afleiden dat de ambachtslieden een duidelijke solidariteit toonden met het gewone volk, komt bedrogen uit. In 1787 kwam ook het volk van Brugge in beweging - en voor zover het streed voor lagere graanprijzen, steunden de ambachten deze eisen, waardoor ook de *koopkracht* van het volk kon stijgen. Daarvan hoopten ook de ambachten als neringdoenden te profiteren. Maar tegenover hun eigen ambachtsknechten bleven de ambachtsmeesters zich keihard opstellen. 'Er was een duidelijk antagonisme tussen meesters en knechten ontstaan', schrijft Vanden Berghe. 'Dit was mede veroorzaakt door het feit dat er geen doorstroming van knecht naar meester meer mogelijk was'. Er ontstonden knechtenverenigingen die de afschaffing eisten van loonkortingen. De meesters daarentegen 'voerden doelbewust een anti-sociaal beleid en wilden de eventuele voordelen die hun knechten hadden bedongen, weer afnemen'. (Vergelijk over de ambachtsknechten Vanden Berghe, *Brugge in de revolutietijd*, 116 vlg., 'De sociale reacties van de volksmassa', en in het bijzonder 120-121).

35. Vanden Berghe, *Jacobijnen en traditionalisten*, 165-166.

bestuurlijke macht in Brugge te veroveren en het stadsbestuur met de vroegere ambtsadel te delen.

Na de Franse revolutie werd in de Zuidelijke Nederlanden ook de herinnering aan Anneessens weer levend. Hij werd als een volksheld vereerd, straten en pleinen werden naar hem vernoemd. Nog uitbundiger werd hij als patriot vereerd na België's nationale bevrijdingsstrijd in 1830. En alweer doet zich een merkwaardige overeenkomst voor. De Belgische historici uit die jaren, zoals Henne en Wauters, en Galesloot, beoordelen zijn beweging als democratisch. Evenzo werden door vooraanstaande contemporaine schrijvers in Nederland de Gelderse Plooierijen als democratisch gekenschetst. LA. Nijhoff schreef, dat het Gelderse volk al aan het begin van de achttiende eeuw begreep

dat aan het gezamenlijke volk de souvereiniteit toekwam en daarmee het regt om zelf zijne o verheidspersonen te kiezen en de onwaardige af te zetten. Zóó sprak men in Gelderland, drie vierde eeuw vroeger dan deze zelfde leer voor het eerst den franschen koning zijne kroon ontrukte; bijna anderhalve eeuw vroeger dan volksgezindheid als leus werd gebezigd, om alle vorstenzetels in Europa te doen waggelen...³⁶.

En dan constateren we weer een merkwaardige overeenkomst: zowel in Nederland als in België begonnen vooraanstaande historici omstreeks de eeuwwisseling de burgeropstanden uit het begin van de achttiende eeuw te onderschatten. In Nederland gebeurde dit, zoals wij al zagen, met het argument dat de Plooierijen helemaal geen democratische beweging waren, maar een gewone factiestrijd van door Willem III afgezette regenten die na zijn dood weer op het kussen wilden klimmen - een argumentatie die men niet alleen bij Fruin vindt, maar ook bij Gosses en Japikse³⁷. In de Belgische geschiedschrijving wordt in die tijd de burgerbeweging uit het begin van de achttiende eeuw op enigszins andere gronden gekleineerd - vooral door Pirenne, de meest gezaghebbende historicus. Deze beschouwt de beweging, die teruggreep op middeleeuwse privileges voor de ambachtsgilden, als 'reactionair', omdat zij zich verzette tegen het volgens hem 'moderne' centralistische Habsburgse bewind. Volgens Pirenne begingen de schrijvers uit vroeger jaren een vergissing door in Anneessens een voorloper te zien van de vooruitstrevende liberale bewegingen op het einde van de achttiende eeuw. Om Pirenne zelf te citeren:

Later, bij de Brabantse Omwenteling, vervolgens bij de Omwenteling van 1830, zag het tegen het staatkundig despotisme opgestane volk in Anneessens een voorloper. De vurige

36. LA. Nijhoff, 'De Geldersche Plooierijen, in het bijzonder te Nijmegen', *Geldersche volksalmanak* (1854) 6-7.

37. LH. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* (3e herziene druk; Den Haag, 1947) 627-628 en 637-638.

behoudsgezinde en, om het juiste woord te bezigen, die onbuigzame reactionnair, ging door voor een apostel van vrijheid en democratie. Door de zonderlingste verwarring, werd hem, in 1889, door de liberalen, wier grondbeginselen hem met afschuw hadden vervuld, op een openbare plaats te Brussel, een standbeeld opgericht. Dat ongehoord geluk is hij grotendeels verschuldigd aan den afkeer, dien het Oostenrijksch stelsel inboezemde³⁸.

Hiermee stelden Pirenne en zijn medestanders een principieel probleem, en wel dat van het ware karakter van de opstandige bewegingen uit het begin van de achttiende eeuw - een probleem dat eveneens gesteld kan worden voor de Plooierijen in de Republiek. Mogen wij enig verband leggen tussen de plaatselijke burgeropstanden omstreeks 1700 en de veel bredere burgerbewegingen aan het eind van die eeuw, nu wij hebben kunnen constateren dat in de boven behandelde opstanden de gilden en ambachten een doorslaggevende rol speelden, die streden voor handhaving of herstel van in de middeleeuwen verkregen privileges? Streden de burgers in die jaren voor vrijheid en democratie, of alleen voor het behoud van uit de middeleeuwen stammende voorrechten?

STRIJD VOOR VRIJHEDEN OF VRIJHEID?

Het feit dat een beroep werd gedaan op oude rechten en oude organisatievormen (gilden, ambachten) betekent nog niet dat een beweging in wezen reactionair is, terug wil naar het verleden. De sterke bewustwording dat oude rechten en tradities door een autoritair gezag telkens geschonden werden, diende vooral als steun voor een impuls tot meer inspraak en medezeggenschap in het stadsbestuur. De term 'Nieuwe Plooi', die in de provincie Gelderland gangbaar was, maakte duidelijk dat de opstandige elementen bewust iets nieuws nastreefden. Maar om een brede aanhang onder de burgers te krijgen, zou het in die jaren niet verstandig zijn geweest om te verkondigen dat men iets volslagen nieuws wilde. Om de vernieuwingen aanvaardbaar te maken moest men betogen, dat de revolutionairen voor een hersel van oude rechten streden, die door de machthebbers waren geschonden. Hiermee konden zij beter aannemelijk maken dat zij niet uit waren op iets dat toch niet te verwezenlijken was. Elke revolutie die zich keert tegen de bestaande machtsverhoudingen probeert aan te tonen dat het 'ancien régime' verkregen rechten uit het verleden heeft geschonden³⁹. Ook in als zodanig door

38. Pirenne, *Geschiedenis van België*, V, 191; in gelijke zin tal van Belgische schrijvers, onder anderen Suzanne Tassier, *Idees et profils du XVIIIe siècle* (Brussel, 1944) 27 vlg.; vergelijk ook 11; zie bijvoorbeeld ook nog laatstelijk P. Lenders in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IX (Haarlem, 1980) 63-64.

39. Vergelijk W.F. Wertheim, *De lange mars der emancipatie. Herziene druk van evolutie en revolutie* (Amsterdam, 1977) 158 vlg.

historici erkende 'revoluties' spelen 'verkregen rechten' vaak een belangrijke rol. Was, om dicht bij huis te blijven, de Opstand der Nederlanden tegen de Spaanse heerschappij in de zestiende eeuw een democratische vrijheidsstrijd of een strijd om conservatieve 'vrijheden', gebaseerd op verouderde privileges? In de Nederlandse historische literatuur is dit een tijd lang een omstreden vraag geweest.

Volgens Huizinga stredden de opstandige Nederlanders voor een middeleeuws vrijheidsbegrip, en wel 'vrijheid opgevat als een samenstel van vrijheden'. Deze 'vrijheden waren vrijdommen, vrijstellingen op grond van privileges, d.w.z. uitzonderingen, ontheffingen van de algemeene wet'. Rüter drukte zich nog scherper uit: 'In wezen vochten deze gewesten in de Tachtigjarige Oorlog niet voor de vrijheid, maar voor de vrijheden'⁴⁰. Dezelfde visie komen wij ook tegen in de vrij recente publikatie over de zaak-Anneessens van Ch. en M. Thijs⁴¹. Hoewel zij, anders dan Pirenne, het volle pond aan Anneessens geven als een man aan wie tijdens de procesvoering ernstig onrecht is aangedaan, eindigen zij toch met de woorden: 'Il n'a pas été le défenseur de la liberté mais des libertés qui dans ce cas se confondent avec les traditions'. De schrijvers sluiten zich met deze woorden aan bij Pirenne die Anneessens tot een verstokt conservatief heeft bestempeld omdat hij het verouderde gildesysteem vertegenwoordigde.

Strijd voor vrijheid of voor vrijheden, dit is steeds opnieuw de kernvraag wanneer gilden en schutterijen opkomen voor hun traditionele privileges. Woltjer heeft aan dit vraagstuk een interessante beschouwing gewijd in een opstel dat zich voornamelijk bezighoudt met de provincie Holland⁴². Hij meent dat er onderscheid gemaakt moet worden tussen bepaalde soorten van voorrechten. Allereerst bezaten de burgers van elke stad of provincie bepaalde economische privileges, waarvan men inderdaad kan stellen dat deze op den duur niet in overeenstemming waren met de economische vooruitgang. Daarnaast onderscheidt Woltjer privileges die aan de burgers een zekere invloed op het stedelijk bestuur

40. J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (Haarlem, 1941) 39-40. In een daarop volgende passage relateert Huizinga echter deze uitspraak over de Opstand der Nederlanden als louter een strijd voor middeleeuwse vrijheden, door te stellen dat in de tijd van de Opstand de vrijheidsidee zich in de Republiek boven het enge middeleeuwse vrijheidsbegrip heeft ontwikkeld tot 'een idee die beperkter en gebondener was dan de vrijheidsidee der achttiende eeuw, maar zeker niet minder zuiver noch minder effectief'. Zie voorts A.J.C. Rüter, 'De Nederlandse natie en het Nederlandse volkskarakter', in zijn *Historische studies over mens en samenleving* (Assen, 1967) 314. Zo ook L.J. Rogier, 'Het karakter van de opstand tegen Philips II', in een polemiek met H.A. Enno van Gelder in *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, X (1956) 241-242.

41. Ch. en M. Thijs, *L'affaire Anneessens*, een goed gedocumenteerde samenvatting uit de negentiende-eeuwse werken van Gachard, Galesloot en Henne en Wauters, die de schrijvers bescheiden aankondigen als een niet voor een wetenschappelijk publiek, maar voor liefhebbers bestemd 'folkloristisch' werkje.

42. J.J. Woltjer, 'Dutch Privileges, Real and Imaginary', in J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, V, *Some Political Mythologies* (Den Haag, 1975) 19 vlg.

gaven. Dit laatste type 'voorrechten' was de inzet van de opstandige bewegingen aan het begin van de achttiende eeuw.

In de provincie Holland was de invloed van burgers al vóór het begin van de Opstand betrekkelijk gering geweest. 'Before the Revolt most of the towns of Holland were administered by a closed oligarchy, over which body the burghers had no influence'⁴³. Door het besluit van de Provinciale Staten van Holland van 23 maart 1581 werd definitief vastgelegd, dat de steden voortaan in regeringszaken geen gilden of schutterijen mochten raadplegen. Alleen in Dordrecht, waar vanouds de gilden en 'de goede mannen van achten' inspraak in het bestuur hadden gehad, probeerden de burgers vergeefs het 'Houten Boek' terug te vinden, waarin in het verleden de privileges zouden zijn vastgelegd. In een aantal andere provincies was volgens Woltjer de inspraak van de burgers, bijvoorbeeld betreffende de magistraatskeur, wel degelijk reëel geweest. Een beroep op deze oude voorrechten was stellig de uiting van een bij de bevolking levend vrijheidsverlangen, of dat beroep nu reëel was of op een politieke mythe berustte. Deze privileges waren een wapen in de strijd, niet het hoofddoel⁴⁴. Woltjer wijst er overigens op, dat Rüter al kort na de oorlog in zijn inaugurele rede de tegenstelling tussen vrijheid en vrijheden liet vallen en de privileges ging zien als een garantie voor vrijheid⁴⁵.

Wanneer Woltjer overigens spreekt over de provincies van de Verenigde Republiek waar de burgerij via de gilden en schutterijen van huis uit een zekere inspraak in het stadsbestuur had, laat hij de twee provincies waar dit juist in sterke mate het geval was, Gelderland en Overijssel, onvermeld, terwijl hij wel Utrecht noemt, waar Karel V al in de zestiende eeuw een eind aan die privileges had gemaakt. Het is bepaald geen toeval dat de politieke verzetsbeweging, die in Gelderland de 'Nieuwe Plooi' werd genoemd, juist in die drie provincies geconcentreerd was. Het is evenmin toevallig dat die drie provincies in de patriottentijd een overheersende rol speelden in de democratische tak van de patriottenbeweging.

Terwijl in de provincie Holland de gezeten burgerij door de Opstand tegen Spanje een overheersende rol veroverde in stads- en landsbestuur, moesten de Oost-Nederlandse regenten die macht delen met de plattelandsadel, die bovendien ook nog een niet te verwaarlozen invloed had in de stadsbesturen. Terwijl het burgerverzet in de Hollandse steden ten tijde van de Republiek overwegend het karakter droeg van strovuurachtige oproeren zonder duidelijk politiek doel en zonder een gecoördineerde politieke strategie⁴⁶, ontstond juist in de 'achterlij-

43. Woltjer, 'Dutch Privileges', 27.

44. *Ibidem*, 26.

45. *Ibidem*, 26, noot; A.J.C. Rüter, 'De Nederlandse natie', 323.

46. Vergelijk bijvoorbeeld Rudolf Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn, 1982).

ke' oostelijke provincies een niet-gewelddadige verzetsbeweging met een politieke doelstelling, die in Gelderland zelfs een langdurig effect had op het plaatselijk zowel als op het provinciaal bestuur. Aan de ene kant kon deze nieuwe burgerbeweging ertoe bijdragen de opgelopen achterstand in vergelijking met de zeeprovincie Holland in te halen, onder andere door de grote macht van de adel aan te tasten. Daarnaast kan men in deze nieuwe eis van bredere lagen der stedelijke bevolking om inspraak in het bestuur te krijgen, tot uiting komend in de Plooiërijen, ook weer een voorloper zien van de veel brederedemocratische burgerbewegingen op het eind van de achttiende eeuw. De pioniersrol die de drie landprovincies daarin speelden, zowel aan het begin als aan het eind van de achttiende eeuw kunnen wij als voorbeeld zien van Jan Romeins 'wet op de remmende voorsprong', of anders uitgedrukt: 'voorsprong van de achterstand'⁴⁷.

Het zou juist getuigen van anachronistisch denken om aan de Nieuwe Plooi het karakter van een ontkiemende moderne burgerlijke verzetsbeweging te ontzeggen omdat een middeleeuws instituut als het gilde er een rol in speelde. Het gilde was nu eenmaal een van de weinige bestaande vormen waarin invloedrijke delen van de burgerij in die tijd waren georganiseerd⁴⁸. Pas in de patriottentijd werd de tegenstelling tussen de particularistische 'vrijheden', dus de voorrechten waar de gilden aan wilden vasthouden, en de door een bredere burgerij nagestreefde 'vrijheid' zichtbaar.

In zijn nog niet gepubliceerde knappe studie over de patriottentijd in Overijssel behandelt de Amerikaanse historicus van Nederlandse afkomst, Wayne te Brake, deze problematiek uitvoerig in termen van 'vrijheid' contra 'privileges'⁴⁹. In die jaren begon men zich serieus op de betekenis van het begrip vrijheid te bezinnen, en stelden patriotse schrijvers vast, dat aan die 'vrijheid' in de Republiek steeds heel wat had ontbroken. De tegenstelling 'vrijheid' versus 'vrijheden' leidde ook tot conflicten binnen de patriottenbeweging, speciaal in Deventer. Daar schrokken tal van gildeleden, die in het begin van de jaren tachtig de patriottenbeweging van harte hadden gesteund, van de consequenties van een vergaande democratisering voor hun monopoliepositie. Toen professor Van der Marck en zijn medestanders volledige gelijkgerechtigdheid voor katholieken en mennisten gingen bepleiten, lieten heel wat gildeleden de patriottenbeweging in de jaren 1786/1787 in de steek en sloten zich, terwille van hun privileges, weer bij de Oranje-partij

47. Vergelijk *Geschiedenis van Gelderland*, II, 314.

48. In het verleden waren ook de schutterijen en hun commandanten wel als leiders van een plaatselijke verzetsbeweging opgetreden; vergelijk bijvoorbeeld P.A. Felix, *Het oproer te Utrecht in 1610* (Utrecht, 1923).

49. Wayne te Brake, *Revolutionary Conflicts in the Dutch Republic. The Patriot Crisis in Overijssel, 1780-1787* (doet. thesis, University of Michigan, 1977; in fotokopie aanwezig in het Rijksarchief in Overijssel) zie 60 vlg., 67.

aan, die voorgaf deze oude privileges te steunen. Daarentegen bleven de gilden in Zwolle een strijdbaar onderdeel vormen van de nieuw gevormde burgercomités⁵⁰. Te Brake heeft ook gewezen op de belangrijke rol, die de bewoners van kleine steden en de boeren in de Overijsselse patriottenbeweging hebben gespeeld⁵¹.

De zwakte van de Nieuwe Plooi aan het begin van de achttiende eeuw was dat zij zowel ideologisch als in haar organisatie nog teveel opereerde vanuit een particularistisch perspectief, zoals bijvoorbeeld bleek uit de geringe actieve deelname van de plattelandsbevolking. Hieruit is dan ook de uiteindelijke nederlaag na vijftien jaar invloed op de Gelderse politiek te verklaren. Met deze zwakte hangt ook samen de concentratie van alle aandacht op het aantasten van de staatkundige structuur binnen de eigen stad of provincie, zonder het centrale staatsapparaat, de Staten-Generaal in Den Haag in zijn gezag aan te tasten.

Al wijkt de geschiedenis in de Zuidelijke Nederlanden sterk af van die in het gehele Noorden, toch is er meer overeenkomst met de situatie in de oostelijke landprovincies dan met de machtige zeeprovincie Holland. Hierbij moeten we bedenken dat de Opstand tegen Spanje is ontstaan in de Zuidelijke Nederlanden. Daarbij speelde, naast de geestelijke onderdrukking door de inquisitie, ook de economische ontwrichting een belangrijke rol (het hongerjaar 1566!). De opstand in die contreien was in oorsprong geen beweging van de gezeten maar één van de kleine burgerij, waarin de in gilden georganiseerde ambachtslieden actief waren, en daarnaast ook de arbeiders in de opkomende Vlaamse industrie. De rijke Antwerpse kooplieden en de adel waren, ook als zij een protestantse godsdienst aanhingen, bang om een volksofstand te steunen, bang dat hun huizen en kastelen geplunderd zouden worden door de oproerlingen⁵². De welgestelde burgers in de

50. *Ibidem*, Part II en III. De ontwikkelingen in Brugge ten tijde van de Brabantse Omwenteling (1789-1790) en de daarop volgende periode lijken in zoverre enigszins op die in Deventer, dat toen de ambachten merkten dat de revolutionaire ideeën niet, zoals zij hadden gehoopt, zouden leiden tot een versterking van hun monopoliepositie (hun 'vrijheden' dus) maar tot een aantasting daarvan, zij in overgrote meerderheid afhaakten van de democratische beweging. Zij voelden zich in hun economische positie zeer bedreigd, en bestreden de Brugse pro-Franse jacobijnen (die in hun ideeën verwant waren aan de Brabantse Vonckisten) met alle mogelijke middelen. Tot de grootste jacobijnse club (*Het genootschap der vrienden van eendragt, vrijheyd en gelijkheyd*) behoorden slechts enkele jongeren uit ambachtsmilieus' (Vanden Berghe, 'Het culturele leven', 125); vergelijk ook *idem*, *Jacobijnen en traditionalisten*, 311.

51. W. te Brake, 'Revolution and the Rural Community in the Eastern Netherlands', in: Louise A. Tilly en Charles Tilly, ed., *Class Conflict and Collective Action* (Beverly Hills-Londen, 1981) 53 vlg.

52. Vergelijk Erich Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam, 1949; herdruk 1964). De historische roman van Boon, *Het Geuzenboek*, gaat kennelijk in hoofdzaak uit van de door Kuttner geschetste sociale achtergronden. Zie voorts J.W. Smit, 'The Netherlands Revolution' in: Robert Forster en Jack P. Greene, ed., *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe* (Baltimore-Londen, 1970) 37 vlg.

Zuidelijke Nederlanden behielden via de magistraat, waarvan zij deel konden uitmaken, een zekere macht, maar zij moesten die macht met de adel delen en bleven bovendien in sterke mate ondergeschikt aan het Spaanse soevereine gezag.

Ook in de zeventiende eeuw, om ons tot Brussel te beperken, waren er lang vóór de ontdekking van de in de Spiegeltoren opgeborgene privileges, wel uitingen van burgerverzet geweest, waarbij een beroep werd gedaan op privileges uit het verleden. Zoals in 1619 toen de naties weigerden in te stemmen met een halfjaarlijkse bijdrage tot de staatskas, waarvoor men hun toestemming van te voren had moeten vragen. Maar van een echte volksbeweging was toen nog geen sprake, al omschreef Galesloot de daaruit voortvloeiende beroering óók als 'Troubles de Bruxelles'. Maar toen het aartshertogelijk paar Albert en Isabella streng optrad tegen de onwillige naties en hun advocaat, bogen zij diep het hoofd...⁵³. Aan het einde van die eeuw was een ware verzetsgeest over de naties vaardig geworden. En hoewel economische en politieke motieven bij hun acties in de jaren 1698/1699 soms op wonderlijke wijze door elkaar heen liepen, lag toch de kern van hun verzet in de wens tot inspraak in de staatkundige besluitvorming. In economisch opzicht stemden de ideeën van de Brusselse naties en hun advocaat Van der Meulen ten dele overeen met de protectionistische denkbeelden van Maximiliaan Emanuels voornaamste adviseur, Van Bergeyck, maar tenslotte keerde de burgerij zich tegen diens autoritaire optreden en eiste bij Maximiliaan Emanuel met succes diens aftreden⁵⁴.

De door de publikatie van *Luyster van Brabant* gestimuleerde bewustwording onder de burgerij kwam ook tot uiting in de oproerigheid onder het volk. De krasse inperking van de invloed der naties door het besluit van 1700 van Maximiliaan Emanuel, op advies van de nog steeds als zijn raadgever fungerende Van Bergeyck, werd ondervonden als een nieuwe ernstige aanslag op de medezeggenschap der burgerij. Het was de strijd tot herwinning van dit recht van medezeg-

53. L. Galesloot, *Troubles de Bruxelles de 1619. Justification apologétique pour l'avocat Rombout van Uden* (Brussel, 1868).

54. R. de Schryver, *Jan van Brouhoven*, 193. Deze auteur had geen hoge dunk van de naties en hun politieke acties. Hij schrijft over Maximiliaan Emanuels repressieve optreden eind 1699, waarbij Bergeyck nog steeds als zijn adviseur optrad: 'Het ware verkeerd hier te gewagen van een reaktionaire onderdrukking van rechtmatige democratische verzuchtingen; veeleer is het omgekeerde waar, en verdedigen mensen als Bergeyck voor de Nederlanden van die tijd progressieve ideeën tegenover de erg vervelende naties die zich door hun schermen met oude privileges in een reaktionair vaarwater bewegen' (*ibidem*, 211). Ludwig Hüttl, *Max Emanuel, der Blaue Kurfürst (1679-1726) - Eine politische Biographie* (München, 1976) drukt zich genuanceerder uit: 'Die Niederländer pflegten ihr 'demokratisches' Bewusstsein, achteten ihre überkommenen Traditionen, lehnten übertriebene absolutistische Politik ab und schätzten ihre Freiheiten sehr hoch ein' (201). Toch is ook Ludwig Hüttl van mening dat de Zuid-Nederlandse gilden 'jeden modernen Gedanken, der ihre wirtschaftliche und gesellschaftliche Position hatte auch nur entfernt in Frage stellen und erschüttern können, mit Vehemenz ablehnten' (202).

genschap - en niet een strijd voor de beperkte 'vrijheden' verbonden aan het gildewezen - die de kern vormde van de acties der naties van 1717 en volgende jaren, waarbij Anneessens een leidende rol speelde. Een kenschets van Anneessens' streven als 'reactionair' omdat hij zich verzette tegen een absolutistisch gezag, dat onder de Oostenrijkers nog veel minder rekening hield met de belangen van de burgerij en met de autonomie van de stad dan onder het Spaanse koningschap, betekent dan ook een ernstige miskenning van het ware doel van zijn acties. Het ging hem en de naties niet om de uit de middeleeuwen stammende economische voorrechten; het gildewezen was slechts de typische vorm waarin de wens tot inspraak van de burgers zich aan het begin van de achttiende eeuw kón, ja moest uiten. Prié te bestempelen als vertegenwoordiger van een modern centralistisch bewind, zoals tal van historici doen in navolging van Pirenne, klinkt trouwens wat merkwaardig als wij zien dat enkele jaren na het proces tegen Anneessens, deze zelfde Prié door de keizer werd ontslagen en teruggeroepen wegens verregaande omkoopbaarheid en verkwisting in zijn economisch en financieel beheer⁵⁵. Zit er niet ook in de lofzangen op de weldaden van het bureaucratisch centralisme een element van een politieke mythe, evenals in de democratische leuzen van de verdedigers van oeroude 'vrijheden'? Het wordt tijd na jaren van miskenning de positieve waarde van deze opstandbeweging uit het begin van de achttiende eeuw te onderkennen. Centralisme en een bureaucratisch, autoritair bewind worden trouwens allang niet meer gezien als het criterium voor 'modernisering'. Participatie door de bevolking geldt minstens als even modern.

SLOTBESCHOUWING

Waren de opstandelingen in de Nederlanden aan het begin van de achttiende eeuw revolutionair? Volgens de bekende definitie van Condorcet is dit zeker het geval. Zijn definitie, die overigens iets heeft van een cirkelredenering, luidt als volgt: 'het woord 'revolutionair' kan alleen gebruikt worden voor revoluties die als doel vrijheid hebben'. De definitie van een hedendaags auteur, Hannah Arendt, luidt overigens in principe niet anders. Volgens haar is er sprake van een revolutie, wanneer 'de opstand van het volk van de grote steden onontwarbaar vervlochten is met het opstaan van het volk voor vrijheid'⁵⁶.

Gemeten naar dit criterium kan men stellig spreken van revolutionaire ontwikkelingen aan het begin van de achttiende eeuw. Er was méér aan de hand dan zuiver oproer of rebellie. Wel vallen de bewegingen in de meeste gevallen onder de

55. Vergelijk Thijs, *L'affaire Anneessens*, 93 vlg.; P. Lenders, in *NAGN*, IX, 65.

56. Hannah Arendt, *On Revolution* (New York, 1963) 41; vergelijk ook Wertheim, *De lange mars*, hoofdstuk 6 ('Het begrip revolutie en typen van revolutie').

noemer 'mislukte revoluties'. Dit geldt althans voor de Brusselse opstandbewegingen, evenals voor de bewegingen in de provincies Overijssel, Utrecht en ook Zeeland. In Gelderland was de revolutie ten dele succesvol - het is geen kleinigheid om gedurende vijftien jaren door een brede volksbeweging belangrijke staatkundige hervormingen tot stand te brengen - maar toen Den Haag na 1707 gewapenderhand ingreep, was de kans op blijvend succes in wezen verkeken.

Met het voorgaande is alleen het binnenlands aspect van de opstandbewegingen besproken. Maar bij revoluties spelen gewoonlijk ook belangrijke externe factoren mee. Een revolutionaire situatie wordt dikwijls bevorderd door een oorlogstoestand, en de economische ontwrichting door de Negenjarige oorlog, gevolgd door de Spaanse Successieoorlog, heeft stellig een rol gespeeld bij het ontstaan van sociale onrust en ontevredenheid onder de stedelijke massa's - in het Noorden evengoed als in het Zuiden. Maar daarnaast ontleende de verzetsbeweging in de Brusselse opstanden ongetwijfeld een extra impuls - zoals Pirenne ook terecht stelt - aan het feit dat aan de traditionele rechten werd getornd door een vreemd gezag. Zoals in de Republiek het regentenpatriciaat zich wat te gemakkelijk schikte naar de stadhouder die de stadsbestuurders had benoemd, maar die voor de burgers sinds hij koning van Engeland was geworden en daar gewoonlijk ook vertoefde, bezig was een 'vreemde heerser' te worden, zo waren ook de Brusselse regenten in de ogen van de burgerij gedegradeerd tot gediensstige dienaren van een vreemd gezag. De Nieuwe Plooi vertegenwoordigde in het Noorden, evenals Anneessens in het Zuiden de opkomende kleinere burgerij, georganiseerd in gilden en broederschappen. In het Zuiden kregen ze bovendien nog steun van de lagere katholieke geestelijkheid.

Met bovenstaande parallellen is mijns inziens de wezenlijke verwantschap tussen de opstandbewegingen in Noord en Zuid duidelijk aangetoond. Nu een directe wisselwerking vooralsnog niet te bewijzen viel, zullen we voorlopig moeten aannemen dat de parallellen, in overeenstemming met Palmers conclusie voor het eind van de achttiende eeuw, ook voor het begin van die eeuw mogen worden toegeschreven aan 'de geest des tijds'.

Een welkom en goed naslagwerk

RECENSIEARTIKEL DOOR J.A. BORNEWASSER

J. Charité, ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland, I* (Rijks geschiedkundige publicatiën; Den Haag: Martinus Nijhoff, 1979, 680 blz., f125,—, ISBN 90 247 2278 0).

Vergeleken met het buitenland bestaat er in Nederland een achterstand op het gebied van de biografische geschiedschrijving. Vanzelfsprekend heeft een kleine natie minder 'grote' figuren, maar dat is toch maar een zeer gedeeltelijke verklaring voor het feit dat we in ons land beschikken over weinig goede en boeiende biografieën. Hoeveel publikaties, gewijd aan nationaal belangrijke personen, handelen niet méér over de gebeurtenissen waar deze bij betrokken waren dan over hun eigenlijke levensontwikkeling. Hoeveel als biografie opgezette studies hebben zich niet op voorhand ingedekt tegen kritiek door zich aan te dienen als grepen uit, bouwstenen of bijdragen tót dan wel proeven van een levensverhaal. Dikwijls wordt de tijdsafstand als niet groot genoeg ervaren, heet het materiaal enerzijds nog niet volledig genoeg maar anderzijds niet voldoende geselecteerd en wordt de affiniteit van de schrijver tot zijn object door hem zelf dan weer te sterk, dan weer niet sterk genoeg bevonden om zich aan 'de' biografie te wagen. Moeten we als Nederlandse geschiedbeoefenaars ons in dit opzicht van gebrek aan durf of capaciteit betichten?

Vast staat dat de geschiedenis van leidinggevende en invloedrijke personen door een jongere generatie van historici al snel als elitair wordt beschouwd. Niet alleen de belangstelling van historisch geïnteresseerden maar ook die van vakgenoten richt zich immers al geruime tijd en in toenemende mate op het dagelijks reilen en zeilen van 'gewone' mensen. Heeft het historiografisch verleden daarenboven niet bewezen dat biografieën maar al te gemakkelijk leiden tot nationale, regionale of confessionele identificatie en overschatting? Vorsten, helden en voormannen zijn niet 'in'; de prosopografie gooit hoger ogen dan de psychohistoriografie; figuraties worden belangrijker geacht dan figuren; niet de grootste evenementen uit individuele levens maar de structuren van de gehele samenleving staan in het licht van de schijnwerpers. Voor het zich toeleggen op de wetenschappelijke, 'moderne' biografie (vergelijk J. Romein, *De biografie* (Amsterdam, 1946) 91 vlg.) is het klimaat de laatste decennia niet gunstiger geworden. Alleen al tegen deze achtergrond is het verschijnen van het hier te recenseren werk, dat menig goede aanzet tot een biografie bevat, een verheugend feit.

Er zijn uiteraard meer voor de hand liggende redenen te noemen om met deze uitgave ingenomen te zijn. Contemporain-historici van alle landen ondervinden het als een handicap dat zij niet beschikken over *up to date* bijgewerkte naslagwerken van biografische aard. De sinds 1953 verschijnende *Neue Deutsche Biographie* is na bijna dertig jaren nog niet verder dan de letter L, terwijl intussen overleden personen wier namen met eerdere letters van het alfabet beginnen, de eerste tientallen jaren niet voor behandeling in aanmerking komen. Ten gevolge van de bij Franse dictionaires gebruikelijke traagheid die uit een onuitroeibaar blijkende volledigheidstrang voortspuit, is de sinds 1933 uitkomende *Dictionnaire de Biographie Française* niet verder gekomen dan de F. De Britten kozen voor een